

• Recenziók

SIMON RÓBERT: A MEKKAI KERESKEDELEM KIALAKULÁSA ÉS JELLEGE

Budapest 1975, 168 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 75)

Simon Róbert első könyve az iszlám létrejöttét vizsgálta (*Az iszlám keletkezése*. Budapest 1967.). Az új vallás születésében – s tágabban: az északarab történelmi mozgás megindulásában – a kereskedők városává váló Mekka, a mekkai kereskedelem kialakulása játszott a meghatározó szerepet. A város bekapcsolódása a luxusjavakat közvetítő távolsági kereskedelembe egy új, egyéniesült „munkaeszközt” teremtett, a kereskedő előlegezett tőkét. Bár maga a kereskedelmi tevékenység s az általa létrehozott pusztárvagyon formaközömbös az adott társadalmi – jelen esetben a törzsi – rendszerrel szemben, egyéniesültsége miatt egyre élesebb ellentmondásba került és végső fokon bomlasztóan hatott a korábbi közös földbirtoklásnak és elosztásnak megfelelő, hagyományos és fejlődésképtelen, a vérségi kötelékeken alapuló törzsiségre. A szerző ebből az ellentmondásból, a kereskedelmi tőke bomlasztó hatásából vezette le az iszlám létrejöttét.

Új könyvében Simon Róbert egy évszázadnyit visszalépett, és az iszlám születésének kiváltó okát, a mekkai kereskedelmet vette vizsgálat alá. Tanulmánya – ahogy címe is jelzi – két nagy szerkezeti egységre oszlik: az elsőben e kereskedelem létrejöttét kíséri nyomon, a másodikban jellegével foglalkozik.

Az arab hagyomány a mekkai kereskedelmet egyetlen generáció – négy testvér – szervező munkájából eredezteti. Ez a feltételezés a kereskedelem ex nihilo felbukkanásáról a VI. század elején, és az arab források datálásra alkalmatlan, legendás közléseinek az átvétele még a mai munkákban is gyakran fellelhető, s általában elmondható, hogy a mekkai kereskedelemmel foglalkozó nemzetközi szakirodalmat sok, mind a részletekben, mind az elméleti általánosításban egymásnak ellentmondó nézet és sok bizonytalanság jellemzi. Simon Róbert egyik nagy érdeme az, hogy az északarab történelem megindulását a korabeli „világtörténelem” szerves részeként elemzi, s ehhez az arab forrásokat bizánci, perzsa, szír, abesszin és délarab forrásokkal egészítve ki a kizárás módszerével tárja fel a mekkai kereskedelem kialakulásának időbeli lefolyását. Az ötlet látszólag egyszerű (a soknyelvű forrásanyag és a már-már parttalan szakirodalom feldolgozásának szükségessége valójában óriási feladat elé állítja az erre vállalkozót): mivel az arab források datálására alkalmatlanok, a nem-mohamedánok viszont magáról Mekkáról nem is tesznek említést, meg kell vizsgálni a két nagyhatalom (a nagy fogyasztó Bizánc és az elsősorban közvetítő Irán) és a közvetlen riválisok (a himjarita Jemen, a Kinda törzsszövetség, a Jement meghódító abesszinek, a Gasszanidák és a Lahmidák) gazdasági és politikai befolyását Arábiában, s meghatározni azt az időpontot, amikor ez a befolyás, s benne kereskedelmi tevékenységük megszűnik. Ez a világtörténelmi háttér adja meg a mekkai kereskedelem terminus a quo-ját, kialakulásának és megerősödésének lehetséges időbeli lefolyását.

A szerző gondos történeti és filológiai elemzés után arra a következtetésre jut, hogy Mekka kereskedő tevékenysége nem egy csapásra és nem a VI. század elején született, hanem egy hosszabb időre elnyúló folyamat eredménye, ami csupán a század végén fejeződött be. A VI. század utolsó három évtizedében meggyengült, majd teljesen megszűnt az utolsó rivális, a Lahmidák ellenőrzése, s a kialakuló politikai vákuumban az addig nomád állattenyésztő Kurais törzs előtt ritka történelmi lehetőség nyílt bekapcsolódni a közvetítő kereskedelembe. Mohamed fellépésének idején a törzs már kezében tartotta az arab félszigeten átmenő kereskedelmet.

Mekka állandó településsé, várossá válásának, új gazdasági tevékenysége kialakulásának a riválisok kiesése azonban csak az első, bár legfontosabb feltétele volt. A folyamat azt is megkövetelte, hogy Mekka és lakosai biztonságot és sérthetlenséget élvezzenek a környező és a kereskedelmi utak mentén élő törzsektől. A szerző a mekkai kereskedelem egyik, a tipikustól eltérő jellemzőjének éppen azt a módot tartja, amellyel a Kurais törzs megszervezte ezt a biztonságot. Véleménye szerint a kereskedelem a prekapitalista társadalmakban, s a nomád társadalomban különösen, elválaszthatatlan a háborútól. Háborút provokál maga a kereskedelmi tevékenység, mert folytatói minél több terméket igyekeznek – akár rablás útján – árúvá tenni, s ugyanezt teszik a nomád törzsek is, mert pusztán létfenntartási javakat – s ebből sem mindig elegendőt – termelő gazdaságuknak törvényszerűen ki kell egészülnie legelő, kutak, kész termékek erőszakos megszerzésével. Ebben a közegben a távolsági kereskedelem biztonságát a törzseknek vagy katonai alátételével, vagy békés megnyerésével kellett megteremteni. A tipikus módszer az első volt. Mekka, mivel kereskedelmét a hagyományos törzsi társadalom talapzatán szervezte meg s így sem katonai erővel, sem egy mégoly kezdetleges államiság nyújtotta előnyökkel nem tudta védeni, az utóbbira, a nehezebb és labilisabb módszerre kényszerült.

A békés kereskedelem megszervezésének eszközei közül a szerző a *humsz* és az *iláf* intézményeit tartja a legfontosabbaknak. A *humsz* olyan törzsek vallási-rituális egységét hozta létre, amelyek a mekkai kereskedelem útvonalát ellenőrizték, egyben lehetőséget adott a Kurais törzseknek a feltétel nélküli exogámiára, hogy így a szövetségi kötelekeket házasságokkal is erősítse. A következő állomás, az *iláf*, már azt célozta, hogy kétoldalú megállapodásokkal gazdaságilag érdekeltté tegyék a törzseket a mekkai kereskedelemben: az előbbieket szabad átjárásért engedtek területükön a Kurais karavánjainak, s ezért az utóbbiak elszállították a távoli piacokra a törzsek terményfeleslegét.

Ez a békés eszközökkel megszervezett közvetítő kereskedelem jellegében teljesen eltért a többi nomád vagy letelepedett arabiai törzs kereskedelmétől. Simon Róbert könyve utolsó fejezeteiben ezzel a kérdéskörrel foglalkozik, s ezek munkája legérdekesebb és legértékesebb részei.

Az iszlám előestéjén az arabiai helyi piacok, a bennük folyó kereskedelem, a külföldre kapcsolatok és résztvevők számbavétele során csupán egyetlen állandó elemet találunk, a nomád törzseket. Ők a kezdeményezők, ők teremtik meg a kapcsolatot – ha kell, erőszakkal – a letelepedett oázislakókkal és a két szomszédos nagyhatalommal. Erre az akár erőszakos közeledésre a mostoha természeti viszonyoknak erősen kiszolgáltatott nomád gazdaság nagyfokú labilitása kényszeríti őket. A közeledésben tehát sem a nomádok, sem a letelepedettek részéről nem beszélhetünk szabad választásról, ezért a szerző a gazdasági érintkezésnek–egymásrautaltságnak ezt a formáját a kényszerreciprocitás megnevezéssel jellemzi. A megvalósulás formája a primitív törzsi csereformáktól a rendszeresített saron keresztül egészen a nomád társadalmak államilag szervezett megadózatásáig terjedt. Ebben a kapcsolatban a helyi piacok többnyire nem valóságos árucseré központjai voltak, hanem olyan pontok, ahol a letelepedettek – megelőzendő a nomádok rablóportyáit – rendszeres árújuttatással, elsősorban élelemkiegészítéssel vásárolták meg településük biztonságát. Az ezeken a „kényszerpiacokon” gazdát cserélő „kényszerárúk” csereértékeként a piachellyel szomszédos nomád törzsek megvédték a települést más törzsek támadásaitól, esetleg területük egy részét átengedték megművelésre. Ha a letelepedettek voltak erősebbek a gazdaságilag kiszolgáltatott nomádoknál, a kapcsolatot az előbbieket határozták meg a maguk katonai és gazdasági szempontjaik szerint; ha katonailag meggyengültek, a nomádok gazdasági kényszere vált a kapcsolat meghatározó elemévé. A VI. századtól egyre erősödő és szinte napjainkig tartó beduinizálódási folyamat következtében ez az utóbbi tendencia vált uralkodóvá, s a számbavehető piachelyek alapfunkciója az iszlám előestéjén általánosan a rablás megelőzése lett.

Azok a helyi piacok, amelyeken nomádok érintkeztek nomádokkal, időben ezek után a „kényszerpiacok” után keletkeztek. Ezek az árucserén kívül a hagyományos törzsi társadalom sokoldalú – gazdasági, vallási, kulturális, jogi – érintkezésének a centrumai is voltak.

Mindezek a lokális piactípusok a labilis nomád gazdaságot kiegészítő szükségintézmények voltak, nem állottak összefüggő piarendszert, működésük elszigetelt és időszakos volt, a kényszer-reciprocitásból következően esetükben nem is beszélhetünk autonóm gazda-

sági törvények szabályozta kereskedelemről. Nem ismertek általánosan elfogadott csereértéket sem, az érintkezés legmagasabb formája a cserekereskedelem volt.

A mekkai kereskedelem tartalmában és jellegében teljesen eltért ettől a képtettől. Nem saját termelésre építve, idegen termelők és fogyasztók között közvetített nagy volumenben luxus- és presztízsjavakat: nemesfémeket, tömjént, illatszereket, bőrárakat és mazsolát. Ez a tevékenység minőségileg eltért saját társadalma legfeljebb használati értékeket cserélő lokális piaci forgalmától, a város mint politikailag semleges „kereskedelmi kapu” kapcsolódott be a nagyhatalmak állami külkereskedelmébe.

Ez a fajta közvetítő kereskedelem mind a közvetítők, mind a termelők és fogyasztók társadalmát tekintve külsődlegesen és szervesen működik, lényege éppen a tényleges használatot szolgáló termeléstől való elkülönülése. A társadalmi formák iránti közömbössége azonban nem zárja ki azt, hogy bomlasztóan hasson az adott társadalmi struktúrára. Mivel azonban a kereskedelmi tőke, a pusztá pénzvagyon nem képvisel és nem is tud létrehozni új termelési módot, a bomlasztás hatását és eredményét nem maga a kereskedelem, hanem az adott, a régi termelési mód struktúrája, fejlődésre vagy stagnálásra „hivatott” jellege határozza meg. S ez meghatározó a kialakuló iszlám, az északarab történeti mozgás további sorsára.

A kereskedelem szülte pusztá pénzvagyon általában, s a keleti társadalmakban különösen, nem válik tőkévé, létezéséből nem következik ipari fejlődés és ipari tőke kialakulása. (Sőt, domináns szerepe éppen fordított arányban áll a termelés fejlettségével, szélsőséges esetekben uralma alatt is tarthatja a termelést.) Új gazdasági bázis hiányában az iszlám a régi alapon végezte el feladatát, a hagyományos törzsiség felszámolását, s ebből egyenesen következik, hogy kénytelen volt megőrizni, majd átalakított, magasabb szinten újratermelni a felszámolásra ítélt társadalmi forma számos elemét. Az iszlám a partikuláris törzsiség helyébe a valláshoz és a területhez tartozás elvén alapuló közösséget teremtett, úgy azonban, hogy a kialakuló arab impérium s szervezett állama, a kalifátus, egy mind elvontabb, másodlagosan megszervezett törzsiség maradt, örökölve annak alkalmatlanságát a belső fejlődésre. A győztes iszlám véget vetett a békés eszközökkel folytatott kereskedelemnek is, s szilárd államiságot szervezve és a törzsi társadalom egyik „legőseredetibb munkáját”, a háborút téve kizárólagos munkává, a hódító arab impérium szolgálatában visszavetett a nomád társadalom kapcsolatteremtő eszközéhez, a kényszer-reciprocitásnak alávetésben, sarcoltatásban és adóztatásban realizált módszeréhez. Ezzel a mekkai kereskedelem történelmi szerepe meg is szűnt, s az általa megindított és kiteljesedett folyamat e sajátos kereskedőváros jellegét és szerepét is átalakította.

Hegyí Klára

SOMOGYI ÉVA: A BIRODALMI CENTRALIZÁCIÓTÓL A DUALIZMUSIG

(Az osztrák liberálisok útja a kiegyezéshez)
Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 225. old.

A múlt századi ausztriai történet hazai kutatásának igénye eléggé régi keletű. Valamikor az ötvenes évek elején, a dualizmus kori egyetemi tankönyv munkálatainak megindulásakor merült fel a gondolat, hogy a magyar fejlődés megértése szélesebb kitekintést kíván, a monarchiai keretek ismeretét is feltételezi. Az igény ebben az eredeti formájában nem volt több, mint egyfajta információs kíváncsiság. A témával foglalkozó kutatóktól főként azt várták, hogy a régebbi és újabb osztrák eredményeket és az egyéb külföldi eredményeket közvetítsék, adaptálják. A hazai Monarchia-kutatás számos területen régen túlhaladta az eredeti elvárásokat és olyan munkákat produkált, amelyek a nemzetközi historiográfia mércéjével mérve is figyelemre méltóak. A Monarchiával kapcsolatos magyar gazdaságtörténeti,